"निर्वेदावेगदैन्यश्रममदरुजड़ता औग्र्यमोहौ विबोधः
स्वप्नापस्मारगर्व्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः ॥
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जा
हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलतास्वानिचिन्ता वितर्काः ॥"
एतेषां लक्षणादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) त्रि, व्यभिचारविशिष्टः । (स्वमार्गच्युतः । यथा, कथासरित्सागरे । १५ । ५५ ।
"लब्धापि मन्त्रिताज्ञातिरस्माकं व्यन्यथा भवेत् ।
स्वामिसंभावनायाश्च भवेम व्यभिचारिणः ॥"
अनित्यः । आगमापायी । यथा, भागवते । ११ । ३ । ३८ ।
"नात्मा जज्ञान न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि ॥")

व्यय, क क्षुद्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । क, व्याययति । क्षुद्रे प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

व्यय, ञ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ञ, व्ययति व्ययते । इति दुर्गादासः ॥

व्यय, तृ क गतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्याययति । इति दुर्गादासः ॥

व्ययं, क्ली, (व्यय गतौ + अच् ।) लग्नात् द्वादशस्थानम् । यथा,—
"लग्नं धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्माव्ययाया द्वादशराशयः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(व्ययति गच्छतीति । व्यय गतौ + अच् । गन्धरे, त्रि । यथा, मनुः । १ । १९ ।
"सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमाचाभ्यः संभवत्यव्ययादव्ययम् ॥")

व्ययः, पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्यापगमः । वित्तस्य सृत्सर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच् इति प्रारस्यभाषा ॥ (यथा, मनुः । ९ । ११ ।
"अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ॥"
नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४९ ।
"तावेमौ वै भगवतो हरेर्जगृहतुर्गतौ ।
आरब्धायाश्च भुवः क्षयौ वृद्धिक्षयावुभौ ॥"
परित्यागः । दानम् । यथा, रघुः । १२ । २१ ।
"आत्मानं सुसुषे तस्मात् एकवेणव्ययेन सः ॥"
उद्दालतिचारगतवर्षविशेषः । यथा, उद्दालसंहितायाम् । ८ । ३६ ।
"पञ्चमं व्ययसुप्तन्ति शोभनं
मध्यमप्रबलसत्यवाक्शुभम् ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १६ ।
"अमाहठः कामठकः सुषेणो मागधो व्ययः ॥")

व्यथितः, त्रि, (व्यथ + क्तः ।) क्षतव्यथः । व्यथशब्दादितप्रत्ययेन व्यथधातोः क्तप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥

व्यथी, [न्] त्रि, (व्यथोऽस्यास्तीति । व्यथ + इनिः ।) व्यथयुक्तः । यथा,—
"द्रविणं परिमितमधिकव्यथिनं जनमाकुलीकुरुते ।
चौराश्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः ॥"
इत्युद्भटः ॥

व्यर्थं, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् । तत्पर्य्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ७५ ।
"ग्रैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ॥")

व्यलीकं, क्ली, (विशेषेण अलतीति । वि + अल + "अलीकादयश्च ।" उणा० ४ । २५ । इति कीकनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीड़ार्थः । इत्यमरः ॥ गतिविपर्य्ययः । कामजापराधः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ यथा,—
"सत्यं नैव विजानाति परेषापकृतं क्वचित् ।
सत्यञ्च संस्मरेदेतदसत्यञ्च न जल्पति ॥
व्यलीकेषु निवृत्तो यः पर्य्येति कृतनिश्चयः ।
नित्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च क्षिपेत् ॥
ऋतुकालेऽभिगच्छेत अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ।
ईदृशास्तु नरा भद्रे मम कर्म्मपरायणाः ॥"
इति वाराहे योनिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ॥
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ९ ।
"न हि तेन मम भ्रात्रा सुकृच्छ्रमपि किञ्चन ।
व्यलीकं कृतपूर्व्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥")
अकार्य्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, किरातेः । ३ । १९ ।
"यस्मिन्नैश्वर्य्यकृतव्यलीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन्धनुः कस्य रथे न कुर्य्यात्
मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥")
अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ९ । ८५ ।
"सुदृशः सरसव्यलीकतप्त-
स्तरसा शिष्टवतः सयौवनोष्मा ॥")
प्रतारणा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःखम् । इति वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारे । ३ । २५ ।
"दिग् दन्तिनां गन्धवहं सुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज्ज ॥")
तद्वति, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।
"यद्युत्तमःश्लोक भवान् समेरितं
वचो व्यलीकं सुरवर्य्य मन्यते ।
करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं
पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम् ॥")

व्यलीकः, पुं, (वि + अल पर्य्याप्तौ + कीकन् ।) नागरः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । विदूषकः २ षट्पञ्चः ३ कामकेलिः ४ विदूषकः ५ पीठमर्द्दः ६ पीठमर्द्दः ७ भङ्गिलः ८ छिद्दुरः ९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यवकलनं, क्ली, (वि + अव + कल + ल्युट् ।) वियोगः । हीनः । अङ्कस्यान्तरकरणम् । बाकिकाटा इति भाषा । यथा,—
"अये बाले लीलावति ! मतिमति ! ब्रूहि सहितान्
द्विपञ्चद्व्यिंशत्त्रिनवतिशतान्यष्टादशदश ।
शतोपेतानेतानयुतवियुतांश्चापि वद मे
यदि व्यक्तेर्युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशला ॥"
इति लीलावती ॥

व्यवकलितः, त्रि, (वि + अव + कल + क्तः ।) क्षतव्यवकलनः । वियोगितः । हीनितः । व्यवकलने, क्ली । यथा । अथ सङ्कलितव्यवकलितयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
"कार्य्यं क्रमाद्युतक्रमतोऽथवाङ्क-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥"
इति लीलावती ॥

व्यवच्छिन्नं, त्रि, (वि + अव + छिद् + क्तः ।) भिन्नम् । यथा । भिन्नन्तु व्यवच्छिन्नं विशेषितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यवच्छेदः, पुं, (वि + अव + छिद् + घञ् ।) व्यावृत्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पृथक्त्वञ्च (विरामः । निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २९ । ३२ ।
"जीवस्य न व्यवच्छेदः स्यात्तेनैतत्प्रतिक्रिया ॥")

व्यवधा, स्त्री, (वि + अव + धा + "आतश्चोपसर्गे । इत्यङ् । टाप् ।) व्यवधानम् । इत्यमरः ॥

व्यवधानं, क्ली, (वि + अव + धा + ल्युट् ।) आच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । तिरोधानम् २ अन्तर्द्धिः ३ अपवारणम् ४ छदनम् ५ व्यवधा ६ अन्तर्द्धा ७ पिधानम् ८ स्थगनम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्यवधिः १० अपिधानम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १३ । ३३ ।
"दृष्टिं विमानव्यवधानसक्तां
पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥"
भेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।
"परात्मनोर्यदृव्यवधानकं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥"
विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ९ । ५१ ।
"वपुरन्वलिप्त परिरम्भसुख-
व्यवधानभीरुकतया न वधूः ॥"
समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २९ । ७७ ।
"यावदन्तं न विन्देत व्यवधानेन कर्म्मणाम् ॥")

व्यवधायकः, त्रि, (व्यवदधातीति । वि + अव + धा + ण्वुल् ।) व्यवधानकर्त्ता । यथा । स्वर्गकामो यजेत सप्तदशावरा ऋत्विजामाः सप्तसुपासीरन्निति वेदे कामिनां कर्त्तृत्वावगतेस्तदनुपपत्त्या ऋत्विग्व्यापारान्तर्भावो न व्यवधायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

व्यवधिः, पुं, (वि + अव + धा + "उपसर्गे घोः किः ।" ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) व्यवधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । २ । १९ ।